

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Şeyh Portresi: Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi ve Tasavvuf Anlayışı

Abdurrezzak Tek
Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Tekkeler kapatılıp tarikat faaliyetleri yasaklandıktan sonra bu kurumlarda görev yapan şeyhlerin bir çoğu geçim sıkıntısına düşmüş, bir kısmı imam-hatiplik, öğretmenlik, bir bölümü kütüphanecilik, bir kısmı da ticaretle meşgul olmuştur. İyi bir tasavvuf kültürüyle yetişen ve bir çok tarikattan icâzet alan Hasan Hüsnü Efendi de özellikle tekkelerin kapatılmasından sonra çeşitli merasimlerde dua ederek geçimini sağlama yoluna gitmiştir. Aldığı tasavvuf kültür ile bu kültürü yansıtmaya açısından farklı bir görüntü arz eden Hasan Hüsnü Efendi, zaman zaman dönemindeki tasavvuf erbâbının eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu çalışmada onun yetiştiği tasavvufî çevre, aldığı eğitim ve eserlerinde dile getirdiği tasavvufî görüşleri ele alınarak Cumhuriyetin ilk yıllarına ait bir şeyh portresi sunulmaya çalışılacaktır.

Abstract

A Portrait of a Sheikh in the First Years of Turkish Republic: Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi and His Mystical Views

After closing down of the tekkes and banning of the tariqas in Turkey, many of sheiks who had worked in these institutes had to work for their living. Some of them worked as a teacher or a librarian or imâm in a mosque, some preferred to carry on a business. Hasan Hüsnü Efendi who got a good mystical education and had authorizations (ijazah) in many tariqas also worked as a prayer in some ceremonies. Due to the difference between his mystical culture and his representation of this culture, he was criticized by his contemporaries. The paper tries to present a portrait of the sheikh in the first years of the Turkish Republic within the framework of his mystical views, education and environment in which he had been raised.

Anahtar Kelimeler: Hasan Hüsnü Efendi, Cumhuriyetin İlk yılları, Tasavvuf

Key Words: Hasan Husnu Efendi, First Years of Turkish Republic, Tasawwuf

Giriş

XIX. yüzyılın önde gelen Nakşî şeyhlerinden Hasan Hüsnü Efendi Üsküdar'da doğmuştur. Babası Şam valisi şair Ali Rıza Paşa b. Şeyh Halil Sâhib'dir. Eserlerinde künyesini "el-Hâc Ebü'l-Hasan Hüsnü el-Hanefî en-Nakşibendî el-Üsküdarî İbn el-Merhûm Ali Rıza b. eş-Şeyh Halil Sâhib İbn İbrahim Nazif b. Ahmed b. Mustafa Paşa" şeklinde vermiştir.¹ Zahirî ilimleri tahsil ettikten sonra genç yaşta tasavvufa yönelen Hasan Hüsnü Efendi'nin ilk şeyhi Nakşibendiyye ricâlinden Üsküdarlı Hoca İsmail Hakkı'dır. Sonra Üsküdar'da Selimiye denilen yerde "Harcağasızâde" adıyla tanınan ve kendisiyle aynı ismi taşıyan Şeyh Hasan Hüsnü Efendi'ye intisap ederek on yıl hizmetinde bulunmuş, ardından Mekke'de Hâliidiyye şeyhi İsmail Hamdi Paşa'dan icâzet almıştır. Balabânî Efendi söz konusu intisabını şöyle dile getirmektedir: "Fakir bu tarikat-ı celile-i Nakşibendiyye'ye evvelen üstâd-ı ekremim, 'allâme-i Rûm, hâfızu'l-kurrâ ile mevsûm üstâd-ı esrâr, güyâ-yı mine'l-âyet ile'l-âyet ve dâna-yı ma'âlim-i peymâ-yı zü'l-cenâheyn Hâce İsmail Hakkı Efendi el-Üsküdârî -âleyhi rahmetü'l-Bârî- Hazretlerinden müselselen tâ

¹ Örneğin bkz., Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekkesi nr. 321, vr. 1b.

Resül-i Ekrem –sallallâhu ‘aleyhi ve sellem- Efendimiz Hazretlerine muttasıl ve müntehî olarak nisbet-i sahiha ile telakkî eyledim. Ve râbıta-i îmân ve İslâmiyemi ve ma‘rifet-i ikân ve sadikiyemi te‘kid ve teyid ve takarrüb ilallâh ve ‘ubüdiyyet li-vechillah maksad-ı hayr-mirsâdıyla medîne-i Üsküdar’da Selimiye nâm mahalde şeref-mukim afdalü’l-fudalâi’l-âmilin ve zübdetü’l-meşâyihî’l-kâmilin zü’l-cenâheyn Harcağasızâde demekle ma‘rûf eş-Şeyh Hasan Hüsnü Efendi en-Nakşibendî –kuddise sirruhu’s-samedî- Hazretlerinin meclis-i feyzâ-feyz-i mürşidânelerinde on sene kemâle hazır oldum. Ve Mekke-i Mükerrreme’de mücâvir-i meşâyih-ı Nakşibendî-i Müceddidî-i Hâlidî eş-Şeyh el-Hâc Halil Hamdi Paşa ed-Dağistânî –kuddise sirruhu’d’Deyyânî- Hazretlerinden min gayri liyâkatin ahz-i icâzete muvaffak olarak ...”² Mısır’a gittiğinde ise Şazeliyye tarikatından Şeyh Muhammed el-Meslemî’ye intisap ederek icâzet almıştır.³ Ayrıca Beşiktaş’ta Neccârzâde Mustafa Rızâeddin Efendi’den 1317/1899 senesinde yine Nakşî icâzeti almıştır.⁴ Naşibendiyye tarikatıyla ilgili silsilesi şöyledir:

“el-Fakîrû’l-hakîr, el-Hâc Ebu’l-Hasan Hüsnü İbn Ali er-Rıza İbn eş-Şeyh Halil Sâhib b. İbrahim b. İsmetî Ahmed İbn Mustafa Paşa ‘ufiye ‘anhüm, / ‘an şeyhi ve üstadı hâfizü’l-kurrâ ve mürebbî-i fudalâ Hâce İsmail Hakkı Efendi el-Üsküdârî, / ‘an eş-Şeyh es-Seyyid Hâfiz Ali Efendi el-Uşşâkî el-mübâhî bi-hizmeti hângâh-ı Şeyhü’l-İslâm Mustafa Efendi el-kâinü fi Medîne-i Eyyübü’l-Ensârî / ‘an eş-Şeyhu’s-şüyüh Hâce Ali Behcet el-Konevî sümme el-Üsküdârî ve hüve min nesli Hazret-i Mevlânâ Rûmî / ‘an eş-Şeyh es-Seyyid Burhaneddin Muhammed Emin Efendi el-Kerkükî sümme el-Bursevî ve hüve min evlâd-i gavsî’s-sakaleyn Abdülkadir el-Cilî / ‘an eş-Şeyh Muhammed Âgâh Efendi el-İstanbulî el-medfûn bi-Mevlevihâne-i Galata / ‘an eş-Şeyh es-Seyyid el-Hâc Mustafa Rızâeddin eş-şehir bi-İbni’-Neccâr el-Beşiktaşî / ‘an eş-Şeyh Muhammed Ali İlmî Efendi el-Edirne eş-şehir bi-Arabzâde / ‘an eş-Şeyh es-Seyyid Ebî Abdullah Muhammed es-Semerkandî el-mübâhî bi-hizmet-i hangâh-ı Şemsî Ahmed Paşa el-kâinü fi medînet-i Üsküdar / ‘an eş-Şeyh Ahmed Yekdest el-Cüryânî sümme el-Mekkî / ‘an eş-Şeyh Muhammed el-Masum es-Sirhindî / ‘an vâlidihî eş-Şeyh Ahmed el-Fârukî es-Sirhindî el-maruf bi-İmam Rabbanî”⁵

² Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 2a.

³ Hasan Hüsnü Efendi, *Burhânü’s-Sâlikîn*, Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekkesi, nr. 321, vr. 44b.

⁴ Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 18a; Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. M. Akkuş, A. Yılmaz), İstanbul 2006, c. II, s. 178, 373.

⁵ Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 18a-b.

Nakşibendiyye ve Şazeliyye'nin dışında Harcağasızâde Hasan Hüsnü Efendi vasıtasıyla Kâdiriyye'den,⁶ Şeyh Muhammed Said Efendi ile Mevleviyye'den⁷ ve Aziz Mahmud Hüdâyî dergâhı şeyhlerinden Rüşen Efendi vasıtasıyla da Celvetiyye'den⁸ icâzet almıştır. Kaynaklarda son dönemde Üsküdar'da Nuh Kapısı'ndaki şühedâ mezarlığı muhafızlığı hizmeti ile İnâdiye'de Selim Baba Türbesi'nin türbedarlığı da uhdesine verildiği belirtilen Hasan Hüsnü Efendi aynı zamanda Yeni Valide Külliyesi ile Şemsi Paşa Külliyesi arasında kalan ve Balaban İskelesi olarak anılan yerdeki İsfendiyar Mescidi'ne meşihat verilmesiyle kurulan Yağcızâde (Balabanî) Tekkesi'nin son postnişinidir.⁹ İrşâd faaliyetlerinin yanı sıra Tekke'de

⁶ Kâdiriyye silsilesi şöyledir: “Fakîr Ebu'l-Hasan Hüsnü İbn Ali er-Rıza Paşa afâ 'anhümâ / 'an şeyhî ve Seyyidi ve mededi eş-Şeyh Hasan Hüsnü Efendi el-Üsküdarî el-maruf bi-Harcağasızâde -kaddesallahu sirrehu / 'an eş-Şeyh Ahmed Gıyâseddin İbn Süleyman (?) -kuddise sirruhu'l-âli- / 'an eş-Şeyhi's-şuyûh es-Seyyid el-hâc Muhammed Ziyâeddîn Hâlid -kaddesallahu sirruhu'l-vâhid- / 'an Hazret-i Pîr-i Gulâm Ali Abdülkâdir Şâh Abdullah ed-Dehlevî -kuddise sirruhu- / 'an eş-Şeyh Muhammed Şemseddin Habibullah Can-ı Canân el-Mazhar ed-Dehlevî / 'an eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Nur el-Bedâveni / 'an eş-Şeyh Muhammed Muhsin Seyfeddin es-Sirhindî / 'an eş-Şeyh Muhammed Masum es-Sirhindî / 'an vâlidihî eş-Şeyh Ahmed el-Farukî es-Sirhindî eş-şehîr bi-İmam Rabbanî...” *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 19a-b.

⁷ Mevleviyye silsilesi şöyledir: “el-Fakîr el-Hakîr / 'an eş-Şeyh es-seyyid Muhammed Said Efendi el-mübâhî bi-hizmet-i hangâh-ı Selimiye el-kâinü fî medinet-i Üsküdar -rahmetullahi aleyh- / 'an vâlidihî Şeyh Muhammed Hidâyetullah Efendi el-Üksüdarî el-maruf bi-Mesnevîhân / 'an vâlidihî kudvetü'l-kâmilin zül-cenâheyn Şeyh Ali Behçet el-Konevî sümme el-Üsküdarî İbn Ebî Bekir b. Hasan b. Hüseyin / 'an ceddihî min kibelî'l-ümm Şeyh Muhammed Alaüddin Çelebi Efendi el-Karahisari / 'an Şeyh Muhammed Arif Çelebi Efendi / 'an Şeyh Sadreddin Çelebi Efendi / 'an Şeyh Bostan Çelebi Efendi / 'an Şeyh Abdülhalim Çelebi Efendi...” Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 20a.

⁸ Celvetiyye silsilesi şöyledir: “el-Fakîr el-Hakîr / 'an eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Rüşen Efendi -rahmetullahi aleyhi- / 'an vâlidihî eş-Şeyh es-Seyyid Abdurrahman Nesib Efendi / 'an vâlidihî eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Şihâbeddin Efendi / 'an vâlidihî eş-Şeyh Muhammed Rüşen Efendi / 'an eş-Şeyh Pertevî Ahmed Efendi el-Mudanyevî sümme el-Çorlu / 'an eş-Şeyh Zâtî Efendi el-Keşânî el-Edirnevî / 'an eş-Şeyh es-Seyyid İsmail Hakî Efendi el-Bursevî / 'an eş-Şeyh Fazl-ı İlahî es-Seyyid Osman Efendi el-Atpazarî / 'an eş-Şeyh Abdullah Efendi el-maruf bi-Zâkirzâde / 'an eş-Şeyh Ahmed Efendi el-Balikesiri / 'an Hazret-i Pîr-i kudveti'l-kâmilin ve delilî's-salîkîn es-Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyî...” Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 20b-21a.

⁹ Revnakoglu, Cemaleddin Server, *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü* (haz. M. Doğan Bayın-İ. Dervişoğlu), İstanbul 2003, s. 257; Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 564. Hüseyin Vassaf ise Hüsnü Efendi'nin tekkesinin bulunmadığını yazmıştır. Bkz., *Sefîne-i Evliyâ*, II, 373. Öte yandan Galata Mevlevihanesi'nde yapılması düşünülen bir ihtifal nedeniyle ortaya çıkan bir tartışmaya binâen Tahirü'l-Mevlevî, *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri* (haz. A.

Mesnevî de okutan Hasan Hüsnü Efendi dönemin önde gelen dualarındandır. Revnakoğlu arşivinde onun bu yönüyle ilgili şunları söylemektedir: “Balabânî merhum, irfanlı, dirayetli bir zât olduğu için duaları her yerde tekrar edilen muayyen sözlerden ibaret değildi. Yerine ve icabına göre duanın şeklini, girizgâhını değiştirir, bir yerde ettiği duayı aradan uzun bir zaman geçmeyince başka yerde tekrar etmezdi. Çok defa yeniden dua tertip eder, irticâlen cinaslar, telmih ve tevriyeler meydana getirir, cemiyet-i elfâza dair bir hayli kelime istihdâm ederdi.¹⁰ Son derece güzel ifadelerle süslediği gayetle tumturaklı, ahenkli, mufassal, mükemmel duaları, üslûb-ı beyân, tetâbu-ı izâfet, bilhassa secî sanatları bakımından fevkalâde kudretli, saltanatlı ve zamanında her veçhile emsalsizdi. Sarayda ve şehirde hiçbir duâ-gû onunla baş edemiyordu. Bu yüzden Balabânî Hüsnü Efendi’yi her yerde ararlar, bir an önce gelmesini hasretle ve heyecanla beklerlerdi.”¹¹ Öte yandan nüktedanlığıyla da tanınan Hüsnü Efendi için şöyle bir olay anlatılır: “Balabanî Efendi muhtelif tarikatlardan icâzetnâme almış olduğu gibi, kendisi de hatırdan çıkamayacak ehil, nâehil bir çok kimselere icâzetnâme vermekle adeta şöhret yapmıştı. İcâzetnâmeyi kendisi yazarsa 4 Mecidiye alır, yazılmış olarak getirirler ve tasdik amacıyla mühürlenmesini isterlerse 2 Mecidiye ile işi halledermiş. Zamanın Meclis-i Meşâyih reisi ve Hüdâyî hangâhı postnişini Gülşenî Efendi, yapılan ihbar üzerine Şeyh Hüsnü Efendi’yi çağırıp kendisine sormuş:

- İki Mecidiyeye icâzet verdiğini söylüyorlar, doğru mudur?

Balabanî hiç bozulmadan ve sinirlenmeden şu cevabı vermiş:

- Şeyhim, efendim hazretleri insaf buyursunlar, demiş, iki Mecidiyelik icâzeti gidip de Bâyezîd-i Bestamî’den alacak değiller ya, elbette bu fakire gelecekler.”¹²

1347/1928 senesinde vefat eden Hasan Hüsnü Efendi’nin Kabri Üsküdar’daki şehitliktedir.¹³

Nakşibendiliğin usul ve âdâbından bahseden *Nesemât-ı Rûhâniyye*,¹⁴ terâcim-i ahvâle dair *Risâle-i Mirâtü’l-Ebrâr*, Şâzeliyye

Şentürk, s. 54, İstanbul 1991) adlı eserinde Hasan Hüsnü Efendi hakkında şunları söylemektedir: “Mevlevî muhiblerinden Üsküdarlı Şeyh Ebû’l-Hasan Hüsnü en-Nakşibendî el-Hâlidî’ye Balaban Kutbu Şeyh Hüsnü derler. Balaban Kutbu yahut Balabânî denilmesine sebep, Üsküdar’da Balaban İskelesi civarında oturmasıdır. Evvelce Nâfia Nezareti katiplerinden imiş. Sonra işi dervişliğe ve şeyhliğe, daha doğrusu cenazelerde dua etmeye vurmuş, lokma parasını o şekilde çıkarmaya başlamıştır. Her renge boyanır, her kalıba uyar bir şahıstır.”

¹⁰ *Cemaleddin Server Revnakoğlu Arşivi*, nr. 138.

¹¹ Revakoğlu, *Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, s. 257-258.

¹² Revnakoğlu, a.g.e., s. 258-259.

¹³ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, II, 373.

Tarikatı ve pîrleri hakkında *Burhânü's-Sâlikîn*, *Behcetü'n-Nâm*,¹⁵ *Silsile-i Çiştîyye* ve *Divânçe'si* bulunmaktadır.¹⁶ Üsküdarlı Hasan Hüsnü Efendi'nin özellikle *Nesemât-ı Rûhâniyye* adlı eserinde Nakşibendilik çerçevesinde yer verdiği tasavvufî görüşlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Mürîdlerin Âdâbı

Sufiler, mürîdlerin manevî eğitimlerinin zorluklarını aşmalarında kendilerine yardımcı olacak ve bu yolda ilerlemelerini sağlayacak bir şeyhin gözetiminde bulunmalarını ve sohbetine katılmalarını gerekli görmüşlerdir. Bu gerekliliği “Hemen sâlike âlim ve âmil bir mürşid-i kâmil aramak ve ol kâmilin şem‘-i feyzinden kalbinde bir çırağ uyandırmak ve ol nur ile âdâb-ı marifeti görmek ve bulmak elzemdir.¹⁷ Sâlike lâzım olan kendini nisbet-i rûhâniyet-i Cenâb-ı Risâlet-penâhiye intisâb-ı kâmil hâsıl etsin. Bir yed-i sahihe teslim edip Şeriat-ı garrâ-yı Ahmediye’ye tamamıyla temessük, ekâbir-i eslâfın meydana koyduğu usûl-i tarikat ve âdâb-ı zikre tevessüldür”¹⁸ sözleriyle dile getiren Hasan Hüsnü Efendi tarîkate girişin ve şeyhe bağlanmanın usûlünü ise şöyle tarif etmektedir: “Seccâde-nişîn-i irşâd olan şeyhten ahz-i tarîk edecek mürîd, abdest alıp şeyhinin mukabelesinde iki dizi üzere oturup istiğfar ettikten sonra gözlerini yuma ve lisânını dimağına yapıştırıp dişlerini bir birine zammede ve nefesini hâli üzere koyup habs etmeye ve mana-yı lafza-i Celâli ‘Lâ mevcûde illallah’ ile mülâhaza ede. Ve kalbini cemî eşğalden ve kendi tasarrufundan hâli kılıp şeyhinin kalbi mukabelesinde hazır tutup manâ-yı mezkûre kendini müstağrak eyleye. Bi-‘inâyetillâhi Te‘âlâ tez zamanda âsâr-ı feyz zuhûr eder.”¹⁹

Tarîkate girmiş olan mürîd, manevî yolculuğu (seyr ü sülûk) esnasında şer‘î hükümlere riayet etmeye büyük özen göstermelidir. Zira onun bu yolculuğu tamamlamasındaki en önemli etken, dinin emir ve yasaklarına muhalefet etmemesidir: “Ey ihvân bir kimsenin âdâb-ı şer‘-i şerîf-i Ahmedî’den nasibi yoktur, ve kâl u hâli muhâlif-i kitab ve sünnettir, ol kimse ehl-i bâtın değil ehl-i bâtıldır.”

¹⁴ Söz konusu risâle yakın zamanda çizgili bir deftere istinsah edilmiş olup “Nakşibendî Tarikatı’nın Usul ve Silsile-i Nisfetine Dair Risale” adıyla Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa nr. 326’da bulunmaktadır.

¹⁵ Kaynaklarda geçmemekle birlikte Hasan Hüsnü Efendi böyle bir eserinin bulunduğunu *Burhânü's-Sâlikîn*’de (vr. 45a) haber vermektedir.

¹⁶ Zikredilen eserleri Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekkesi, 321 numaradaki bir mecmua içindedir. Ayrıca bkz., Hüseyin Vassaf, a.g.e., II, 373

¹⁷ Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 2b.

¹⁸ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 3b.

¹⁹ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 6b.

Hüsnü Efendiye göre iç dünyasını kötü vasıflardan arındırarak güzel sıfatlarla süslemek isteyen kişinin dikkat etmesi gereken hususlardan biri de kendi şeyhi ve tarikatının dışındaki şeyhlere ve tarikatlara “eksiktir” nazarıyla bakmamasıdır. Zira böyle bir bakış Hakk’ın sonsuz rahmet ve feyzini, Hz. Peygamberin de manevî yardımını sınırlandırmak demektir. Halbuki Hakk’a giden yollar sayısızdır. “Bazı dervişân-ı dil-rişânın mensûb oldukları tarikten gayri turuk-ı evliyâda feyz ve nisbetin mesdûd olduğuna kâil ve kendi pîrlerinden başka pîrân-ı azizan-ı turuk-ı ‘aliyyenin kerâmât ve kemâlâtına mahdûd bulunduğu mâil oldukları meşhûdum oluyor. Halbuki kerâmât-ı evliyâ-yı Hak mes’ele-i kelâmiyesine zaman ve mekân ile takyide çalışmak füyuzât-ı nâ-mütenâhiye-i ilâhiyyenin ve meded-i rûhâniyet-i nebeviyyenin inkıtâna zehâb gibi bir ihâm-ı nâ-savâbı intihâ eder ki bu bâtil neticenin afvı gayr-ı kâbil bir hatâ-yı mahz olduğuna bilcümle ‘ukûl-ı selim müttefiktir. Zira Cenâb-ı Kâdir-i Kayyûm’un tecelliyâtı ibâd-ı muvahhidin için her an mütecellî ve kulûb-ı mü’minine misbâh-ı nübüvvetten iktibâs-ı envâr-ı kemâle her zaman müste’ddir. (...) Mezâhib-i erba‘a gibi turuk-ı ‘aliyyenin dahi cümlesi şâh-râh-ı ehl-i sünnet olmakla hak ve savaptır.²⁰ Cümlesinin maksûdu müridin kalbinde Hak celle ve ‘alânın marifet ve mahabbeti daim olarak Hak’tan âgâh olmaktır.”²¹

Öte yandan eğer müridin bağlı olduğu şeyh başka bir şehirde yaşıyorsa, mürid manevî eğitiminde karşılaştığı problemleri yaşadığı şehirdeki velilerin kabirlerine giderek arz edebilir ve onlardan yardım isteyebilir. Örneğin İstanbul’da yaşıyorsa başta Ebû Eyyub el-Ensârî olmak üzere kibâr-ı evliyâdan Sünbül Sinan Efendi, Merkez Efendi, Şeyh Emir Buharî, Hazret-i Aziz Mahmud Hüdâyî, Şeyh Himmet Bayrâmî el-Üsküdârî, Hüsâmeddin el-Uşşâkî, İsmail Rûmî el-Kâdirî, Muhammed Nureddin el-Halvetî ve Muhammed Nusuhî el-Halvetî hazretlerinin kabirlerine gidebilir.²²

2. Seyr ü Sülûkün Şartları

Tasavvuf ve tarikata giren kimsenin manevî eğitimini tamamlayıncaya kadar takip ettiği sürece seyr ü sülûk adı verilmektedir. Hasan Hüsnü Efendi’ye göre söz konusu eğitimi tamamlayabilmesi için müridin şu şartlara sahip olması gerekir:

1. Halkın arasına karışmamak
2. Leziz yiyeceklerden vazgeçip kanaatkâr olmak
3. Beş vakit namazını cemaatle kılmak

²⁰ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 3a-b.

²¹ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 5b.

²² Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 7a.

4. Boş sözleri terk etmek
 5. Helal yiyip içmek ve şüpheli yiyeceklerden uzak durmak
 6. İnsanların eza ve cefâlarına katlanmak
 7. Ailesine ve çocuklarına karşı aşırı sevgi beslememek²³
 8. Fakir ve miskinlere yardımını esirgemeyip onları kendi nefesine tercih etmek
 9. Herkese güzel ahlakla muamele etmek
 10. Dünya ehlinden uzak durmak ve onlara karşı gereksiz tevazuda bulunmamak
 11. Evrâdını gece-gündüz okumaya devam etmek
 12. Kalp huzuruyla zikre devam etmek
 13. İnsanların iltifat ve zemmine önem vermemek
 14. Dünya işlerine ve fakirliğe karşı sabır, rıza ve tevekkül göstermek
 15. İşlerinde doğruluktan ayrılmamak
 16. Hiç kimseye hakaret etmemek ve düşman olmamak
 17. Başkalarını kendinden üstün ve değerli görmek
 18. Dünyaya dalmış insanlarla hem-dem olmayıp âlimler ve salihlerle ülfet etmek
 19. İşlerini istişâre ve istihâresiz görmemek
 20. Her mühim işinde velîlerin ruhlarından istimdâd dilemek
 21. Fakir ve zayıflara karşı şefkatli ve merhametli olup onlara hizmette kusur etmemek
 22. Mümkün mertebe inzivayı tercih etmek²⁴
- Yukarıda zikredilen şartların, mürîdin manevi yolculuğunda kat ettiği mesafeye göre değişebileceğini unutmamak gerekir.

3. Seyr ü Sülûk Mertebeleri

Hasan Hüsnü Efendi tasavvufi yolculuğun mertebelerini İmam Rabbânî'nin tasnifiyle şöyle sıralamıştır:

²³ Sâlik, manevî yolculuğunu tamamlayıncaya kadar hedefinin dışındaki her şeye belli bir mesafede durmalı ve onu yolundan alı koyacak aşırı tutumlardan kaçınmalıdır. Aile ve çocuklarına karşı aşırı sevgi besleyen bir mürîdin gerektiğinde evinden, ailesinden ve çocuklarından ayrılarak seyr ü sefere çıkması zordur. Şeyhin zikrettiği söz konusu madde bu çerçevede değerlendirilmelidir.

²⁴ Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 8a-9a.

1. Seyr ilallâh (Allah'a doğru yolculuk): Sâlikin değersiz ve ednâ olan bu âlemden daha yüce bir mertebeye ('alâu'l-a'lâ) yükselmesidir. Fenâfillâh adı verilen bu dereceye ulaşabilmesi için sâlikin gönlünden mâsivânın bütünüyle silinmiş olması gerekir.

2. Seyr fillâh (Allah'ta yolculuk): Bekâbillâh olarak kabul edilen bu mertebede sâlik Hakk'ın sıfatlarıyla muttasıf olup ahlakıyla süslenir.

3. Seyr 'anillâh (Allah'tan âleme yolculuk): Sâlik bu mertebede manevî yükselişini tamamlamış olarak âlem-i esfele doğru inişe geçer. Diğer bir ifadeyle sâlikin vahdetten kesrete, Vâcibu'l-Vücûd'dan âlem-i esma ve sıfata, oradan da âlem-i mümkünâta dönüşüdür.

4. Seyr fi'l-eşyâ (Âlemden yolculuk): Bu, âlemin ve eşyanın bilgilerinin tedrici olarak sâlike geri dönmesidir. Seyr ilallâh ve seyr fillâh velilik mertebelerini elde etmek içindir. Seyr anillah ve seyr fi'l-eşyâ ise halkı Hakk'a davet ve irşad makamını elde etmek içindir.²⁵

4. Zikretmenin Âdâbı

Tasavvufî hayatta zikrin amacı kalpten gafletin giderilmesi ve kişinin her an Allah'la birlikte, O'nun huzurunda olduğu şuuruna varmasıdır. Bunun gerçekleşmesi için sâlikin belli zamanlarda okunması gereken virdlerinin dışında dini kurallara riayet etmesi ve insanlarla olan ilişkilerinde onlara yardım edip haklarını gözetmesi de zikir olarak değerlendirilmiştir. Hasan Hüsnü Efendi sâlikin virdlerini nasıl okuması gerektiğini Nakşibendiyye usulüne göre şöyle tarif etmektedir: "Evrâdıyla meşgul olmak murad eden tâlib ve sâdık evvelen galebe-i nevm veya elem-i cû' veya te'ab gibi kalbi şâğil olan şuglun mahviyle abdest alıp bir hâlî mahalde vakt-i kerâhet değilse iki rekat namaz kılıp kıbleye müteveccih olduğu halde ayaklarını sol taraftan çıkarıp sağ yanı üzerine oturup ve kalbi üzere cüz'ice meyl edip gözlerini yumup lisanıyla 'eûzü besmeleden sonra beş kere salavât-ı şerife ve üç ihlâs-ı şerif bir fâtihâ-i şerife kırâat edip ecrini rûh-ı akdes Hazret-i Fahr-i âlem sallallahu aleyhi ve sellem ve ervâh-ı pâk-i âl ve evlâd ve ezvâc ve ashâb-ı Resûlullah ve ervâh-ı azîzân-ı Nakşibendî -kaddesallahu esrârahumu's-samedî- hazarâtına ihdâ, ba'dehû şeyhinin ta'lîm ve tefhîmi üzere kalbiyle zikr-i ism-i Celâl veyahut nefy ve isbâta meşgul ola ve havâtırın galebesinde keyfiyet-i mevte tefekkür ede. (...) Eğer kalbiyle zikirde su'ûbet olursa hafî olarak lisanıyla meşgul ola. Bu minval üzere zikre müdâvemet ede ki

²⁵ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 15b-16a. İmam Rabbânî'nin konuyla ilgili görüşleri için ayrıca bkz., Tosun, Necdet, *İmam Rabbânî Ahmed Sirhîndî, Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2005, s. 63-79.

hakikat-i zikir âyine-i dilde rû-nümâ olup kendüye mülk ola. Zira müridin her kâr ve bârını menzil-i maksûda yetiştiren bu zikirdir. Ve esnâ-yı şuşulde “İlâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî a’tını mahabbeteke ve ma’rifeteke” kelimesini der-hâtır ede. Zikirde maksûd rızâ-yı Hak’tır. Bu zikir hiçbir vakit ve hâl ve ‘aded ve mekân ile mukayyed değildir. Ancak gafletle zikretmemek şarttır ki ona (gafletle zikretmemeye) *vukûf-ı kalbî* denir.”²⁶

5. Şeyhin Mürîde Teveccühü

Sâliklerin manevî eğitimlerinde şeyhlerin himmet ve teveccühlerinin rolü büyüktür. Ancak kendisine bağlanılan şeyh hem insan-ı kâmil olmalı hem de teveccühün nasıl yapılması gerektiğini bilmelidir. Aksi halde sâlike faydadan çok zarar verir: “Bir mürîde teveccüh murâd olundukta evvelen rûh-ı akdes-i Hazret-i Fahr-i âleme salavât ve selâmdan sonra üç ihlâs-ı şerif bir fâtihâ-i şerife kırâat edip ecrini ervâh-ı enbiyâ ve evliyâyâ ve hâcegân-ı Nakşibendiyye’ye ihdâ edip ‘Ya Rabb cânib-i ilâhînden ve Habîb-i Ekrem’in cânibinden meşâyih-ı kirâm-ı Nakşibendiyye vâsıtasıyla benim kalbime vâsıl olan feyz ve envâr-ı zikri bu mürîdin kalbine ilkâ ve inâyet eyle’ ricâsıyla mürîdin kalbine teveccüh ve himmet buyura. Eğer ol şeyhin nisbeti sahih ise birkaç teveccühte bi-inayetillah tâlib-i sâdığın kalbinde tesîr-i mahabbet-i ilâhiyye peydâ olur. Kezâ latife-i ruh ve latife-i sır ve latife-i hafî ve latife-i ahfâsına dahi bu minval üzere teveccüh ede. Ba’dehu nefy ve isbât zikrini telkîn ede. Ve ilka-i nisbet-i cemiyet ve huzur için dahi teveccüh ede.”²⁷

6. Tevhîd Mertebeleri

Suflere göre tevhîd, Hakk’ın zât, esmâ, sıfât, ef’âl ve âsârını birlemektir. Bu silsileye göre tevhîdin ilk mertebesi, *tevhîd-i âsâr*dir. Âsârdan kastedilen ise bütün kâinattır. Sâlik bu mertebede mümkinâtın Hakk’ın fiillerinin eseri olduğunu müşahede eder. İkincisi, *tevhîd-i ef’âl* mertebesidir. Sâlik seyr u sülûku sonucunda ulaştığı bu makamda bütün fiillerin Hak’tan sâdır olduğunu müşahede eder. Böylece kendi fiillerinden fenâ bulmuş olur. Buna fenâ fi’l-ef’âl denir. Üçüncüsü, *tevhîd-i sıfât* mertebesidir. Sâlik bu derecede ister cemâl isterse celâl olsun bütün kemâl sıfatların Hakk’a ait olduğunu müşahede eder ve bunun sonucunda Hakk’ın sıfatlarında fenâ bulur. Buna fenâ fi’s-sıfât adı verilir. Dördüncüsü, *tevhîd-i zât*’tır. Bu mertebede sâlik Hakk’ın zâtından başka hiçbir

²⁶ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 5a-b.

²⁷ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 6a-b.

şeyin varlığını (vücûd) müşahede etmeyip vücûd-ı mevcûd ile zâhir olanın Hak olduğunu müşahede eder. Böylece kendi varlığından fâni olur ki, buna da fenâ fi'z-zât denir.²⁸

7. Bazı Tasavvufî Kavramlar

a. Biât: Mürîdin şeyhine sadık ve bağlı kalacağı, ona kayıtsız şartsız teslim olacağı ve her dediğini itiraz etmeden yapacağına dair söz vermesidir. Tarîkata girişte gerçekleştirilen bu ritüeli Hasan Hüsnü Efendi, Hz. Peygamber ve dört halifeye isnat ederek şöyle tarif etmektedir: “Salât parmağından gayri sair parmaklarıyla mürîdin yedini tuta ve baş parmağını mürîdin baş parmağına dayaya, buna Yed-i Resûl ve *Kabzatü'r-Rızâ* derler. Şeyh mürîdin yedini cemî' parmaklarıyla hafifçe tutup baş parmağıyla mürîdin baş parmağına üç kere vura, buna da Yed-i Ebû Bekir ve *Kabzatü'l-Mahabbet* derler. Ve şeyh eliyle mürîdin salat parmaklarından gayri sair parmaklarını bir birlerinin ucuna alıp şeyh baş parmağını mürîdin baş parmağına dayaya, buna dahi Yed-i Ömer ve *Kabzatü'l-Hafaza* derler. Şeyh mürîdin yedini cemî' parmaklarıyla hafifçe tutup baş parmağı baş parmağına hafifçe dayaya ve salat parmağı tırnağıyla mürîdin salat parmağını tırnağın ucuyla üç kere vura, buna Yed-i Osman ve *Kabzatü'l-Meveddet* derler. Ve şeyh cemî' esâbi'yle mürîdin yedini tutup baş parmağını dayayıp üç defa salat parmağını mürîdin salat parmağı sığaya ba'dehû salıverip ikisi dahi kendi ellerini takbîl edeler, buna Yed-i Ali ve *Kabzatü'l-Celâle* derler. Cemisinde “İnnellezine yübâyi'üneke” âyet-i kerîmesi ilâ ahirihi okuyup şeyh bismillâhi ve billâhi ve ilallâhi ve 'alallâhi fe'l-yetevekkeli'l-mü'minûn hasbiyallâh ve kefâ billâh li-men de'â, leyse verâallâhi müntehâ. Tarîk-i Kadiriyye, Rifâiyye, Bedeviyye, Sa'diyye, Desûkiyye, Bektâşiyye ve sair turuk-ı 'aliyyede sûret-i bi'at bu usûl üzere olduğu ve bu dört nev'-i biâtın biriyle olduğu muhakkaktır.”²⁹

b. Râbita: Mürîdin, ruhâniyyetinden feyz alacağına inanarak kâmil şeyhinin sûretini zihninde tasavvur etmesidir. Eğer şeyhi kâmil değilse tarîkat silsilesinde yer alan şeyhlerden birine râbita yapılabilir. Zira nâkıs olan şeyhe râbitada büyük tehlikeler bulunduğu belirtilmektedir. Fenâfillâha ulaşmanın mukaddimesi olarak kabul edilen şeyhte fenânın en iyi şekilde râbita yoluyla mümkün olacağını söyleyen Hasan Hüsnü Efendi râbitanın yapılış şeklini şöyle izah etmiştir: “Sâlik ba'de'l-istiğfâr e'üzü besmele ile üç ihlâs ve bir fâtihâ-i şerîfe kırâat edip ecrini rûh-ı akdes-i Hazret-i Sultan-ı Enbiyâ ve âl ve evlâd ve evzâc ve ashâb-ı Resûl-i Hüdâ'ya, İmâm-ı Tarîkat

²⁸ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 17b-18a.

²⁹ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 22b-23a.

Muhammed Bahaüddin Şâh-ı Nakşibend el-Üveysî el-Buhârî ve ervâh-ı hâcegâna ihdâ eyleye. Hazret-i Pirin veyahut meşâyih-ı Nakşibendiyye –kaddesallahu esrârahumu'l-'aliyye- hazarâtından birinin rûhâniyyet-i mürşidânelerine bir müddet müteveccih olup Cenâb-ı Hakk'ın rahmet-i ilâhiyyesine muhtaç olduğunu mülâhaza ve fazl-ı bî-nihâyesine i'timâd ede. Ba'dehû münibi olduğu şeyhi, kâmil ve fenâfillâh makâmına vâsıl ise kalbini şeyhinin kalbi mukâbilinde tahayyül edip kemâl-ı tevâzu' ve meskenet-i kalp ile şeyhi vasıtasıyla feyze muntazır ola.³⁰ Râbîta esnasında İsm-i Celâl'in medlûlü olan Hak Te'âlâ şeriki ve nazîri yoktur diye mülâhaza eyleye ve ma'nâ-yı mezkûrun zikri ile kalbini memlû eyleyip ma'nâ-yı mezkûra kendini müstağrak ede. Buna *vukûf-ı kalbî* derler.³¹

Râbîtanın Nakşilik'te bulunmayıp tarîkate daha sonra sokulduğunu, dolayısıyla da bid'at olduğunu söyleyenlere Hasan Hüsnü Efendi "Bazıları dahi tarîk-i Nakşibendiyye'de akdemce râbîta olmayıp bunu Hazret-i Müceddid Şeyh Hâlid ihdâs ve icâd ettiğine kâil olmaktadır. Bu iki fikir ise âsâr-ı cehilden olup, eslâf-ı meşâyih-ı Nakşibendiyye husûsiyle hâcegânın âsâr-ı kalemiyelerine 'adem-i vukûftan ileri geliyor. Eslâfın âsârı meydandadır. Mutâla'a ile hak tezâhür eder. Hâlidiler eslâf-ı meşâyih-ı Nakşibendiyye'nin ihtiyârâtını ihtiyâr etmektedirler. Zamanımızda Nakşibendî dergâhlarında bulunan meşâyih seyr ü sülûk-i tarîkden gâfil olup hemen âyîn-i zikirde de turuk-ı sâire meşâyihini taklîd ede ede, âdâb ve erkân-ı tarîklerini zâyî' etmektedirler. İşte bunlar tarîkte bid'at bıraktılar"³² sözleriyle cevap vermiştir.

c. Kalp-rûh-sır: Kalp, keşf ve ilhâmın mahalli, ilahî hitabın muhatabı, marifet ve irfânın ise kaynağıdır. Rûh, insandaki bilen ve idrak eden latîfe olup emir âleminden inmiştir. Bu rûha, Allah tarafından üfürülmüş rûh anlamında insanî rûh da denir. Sır ise, söz konusu sıralamada rûhtan sonra gelir ve ondan daha latîftir. Kalp marifet, rûh mahabbet, sır ise temaşa mahallidir.³³ Kişinin insan-ı kâmil mertebesine ulaşabilmesi için kalp, rûh ve sırrını terbiye etmesi gerekir. Bunların terbiyesi ise şöyledir: "Kalbin terbiye ve tasfiyesi, havâtırdan halâs edip Hak Te'âlâ'ya teveccüh ettirmekle olur ki, Hak'tan gayriyi talep etmeye, ve 'ubûdiyyetten bir lahza fâriğ olmaya. Tâ ki, tevhîd onun sırrına yüz göstere ve sırrın terbiyesi, kalbin terbiyesine menûttur ki, kalbin terbiyesi kemâl buldukça sırrın terbiyesi dahi kemâl bulur. Ve sırrın mahal ve menşei kalptir. Ve rûh-ı insanî âlem-i emirden olmakla onun kurb-ı Hakk'a bir ihtisâsı vardır ki sâir mevcudâtın yoktur. Zira âlem-i mülk, âlem-i

³⁰ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 13a-b.

³¹ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 14b.

³² Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 13b-14a.

³³ Bkz., Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2002.

melekûtla kâimdir. Ve âlem-i ervâh rûh-ı insanî ile kâimdir. Ve rûh-ı insanî dahi Hak Te'âlâ Hazretleri'nin Hay ve Kayyûm sıfatlarıyla kâimdir. Ve her ne ki âlem-i gayb ve âlem-i şehâdette zâhir olur, cümlesi vâsıta ile olur. İllâ rûh-ı insan vasıtasız zâhir olmuştur. Ve rûh ile bedenin cemî olması dahi [Ona rûhumdan üflediğim zaman³⁴] izâfeti teşrifıyla olmuştur. Hak Te'âlâ kendi Hazretine nisbet buyurup "min rûhî" dedi. Bu bir acib ve dakik şereftir. Ve rûhun terbiyesi onu sıfât-ı rubûbiyyetle ki, ilim ve ma'rifet-i ilâhiyye ve hilm ve kerem ve emsâli huluk-ı merziyye ile tezyîn etmekle olur. Rûhun mahabbeti ve ma'rifeti terakkî bulur ise fenâ fillâh makâmına 'urûc müyesser olur. Rûhun bu makâmdaki yani makâm-ı sırdaki vazifesi oldur ki, sırrını 'atebe-i Hazrete koyup cümle ağıyardan yüz döndürüp ol Hazrete fenâ-i küllî ile fânî olarak dünya ve âhireti emel etmeyerek Ahmediyyü'l-himmet olup 'ubûdiyyeti ve fakrı ihtiyâr edip meslek-i süfiyyede meşreb-i Melâmiyye üzere ol Hazrete mütâbe'attan ayrılmaya ve daire-i 'ubûdiyyetten yani daire-i şer-i şeriften taşra kadem basmaya."³⁵

d. Telvîn-Temkîn: Telvîn, sâlikin kalbinde güzerân eden ahvâli görmektir. Sufilerin bazıları telvîni, kalbin keşf ile hicâb arasında değişmesi olarak anlamışlardır. Temkîn ise, ilahî inkişâfın devamıdır. Yani istikâmet üzere karar kılma ve iyice yerleşme makamıdır.³⁶

e. Havâtır: Kişinin iç âleminde duyduğu ve adına hâtır-havâtır adı verilen mesaj, Hasan Hüsnü Efendi'ye göre altı kısımdır: "Birincisine hevâcis derler, nefis cânibinden kalpte zuhûr eder. İkincisine vesâvis derler, şeytan cânibinden kalbe ilkâ olunur. Üçüncüsüne ilhâm derler, melek cânibinden kalbe ilkâ olunur. Dördüncüsüne irâdât derler, Hak'tan kalbe sünûh eyler. Beşincisine sûret-i kâinât derler, havâs cânibinden kalbe duhûl eyler. Altıncısına ma'kulât derler, akıl cânibinden kalbe hutûr eyler."³⁷

Sonuç

1925 yılında tekkeler kapatılıp tarikat faaliyetleri yasaklandıktan sonra bu müesseselerde görev yapan şeyhlerin bir çoğu mali sıkıntıya düşmüş, tahsili ve bilgisi yeterli olan sufilere yeni hayata intibak ederek geçimlerini karşılamaya çalışmışlardır. Bunlardan bir kısmı imam-hatiplik, öğretmenlik, bir bölümü kütüphanecilik, bir kısmı da ticaretle meşgul olmuştur. Bu süreç içinde yine bazı dervişlerin tasavvufi hayatı bıraktıkları, bazılarının bireysel

³⁴ Hicr, 15/29.

³⁵ Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, vr. 11b-12a.

³⁶ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 16b.

³⁷ Hasan Hüsnü Efendi, a.g.e., vr. 11a-b.

olarak yaşamaya çalıştıkları, bir kısmının da bu kültürü etrafındaki insanlara aktaramaya devam ettiklerin görülmektedir. İyi bir tasavvuf kültürüyle yetişen ve bir çok tarikattan icâzet alan Hasan Hüsnü Efendi de özellikle tekkelerin kapatılmasından sonra çeşitli merasimlerde dua ederek geçimini sağlama yoluna gitmiştir. Aldığı tasavvuf kültür ile bu kültürü yansıtması açısından farklı bir görüntü arz eden Hasan Hüsnü Efendi, zaman zaman dönemindeki tasavvuf erbâbının eleştirilerine maruz kalmıştır. Onun bu çalışmada sunulmayan çalışılan portresi, tekkelerin kapatıldığı yıllarda kimi tasavvuf erbâbının içinde bulunduğu hâli yansıtması açısından bize bazı ip uçları verebilir.

Bibliyografya

- Hasan Hüsnü Efendi, *Burhânü's-Sâlikîn*, Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekkesi, nr. 321
-, *Nesemât-ı Rûhâniyye*, Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekkesi nr. 321
- Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. M. Akkuş, A. Yılmaz), I-V, İstanbul 2006.
- Revnakoğlu, Cemaleddin Server, *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü* (haz. M. Doğan Bayın-İ. Dervişoğlu), İstanbul 2003.
-, *Cemaleddin Server Revnakoğlu Arşivi*, nr. 138.
- Tahirü'l-Mevlevî, *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri* (haz. A. Şentürk, s. 54, İstanbul 1991.
- Tosun, Necdet, *İmam Rabbânî Ahmed Sirhindî, Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2005.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2002.
- Yücer, Hür Mahmut *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.